

PROBLEMATIKA ISTRAŽIVANJA DEMOGRAFSKIH GUBITAKA DRUGOGA SVJETSKOG RATA I PORAĆA U HRVATSKOJ

DRAŽEN ŽIVIĆ*
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, Hrvatska

UDK 314.045(497.5)"1941-1945"
Pregledni znanstveni članak
Primljeno: veljača 2006.

Sažetak *Demografski ratni gubitci važno su problemsko područje demografske znanosti. Navedeno proizlazi iz činjenice da ljudski gubitci tijekom ratova i u poratnim razdobljima izazivaju brojne, dugoročne i složene demografske, društvene i gospodarske posljedice. Stoga se istraživanje veličine i strukture demografskih gubitaka nameće bitnom sastavnicom cjelovitog vrednovanja utjecaja rata na ukupan razvoj nekoga prostora. Svekoliki razvoj Hrvatske tijekom XX. stoljeća nalazio se pod dominantnim utjecajem svjetskih ratnih sukoba, naročito Drugoga svjetskog rata. Međutim, iz niza je političko-ideoloških i neznanstvenih razloga izostala znanstvena i objektivna analiza veličine i strukture ukupnih demografskih gubitaka, što je bilo plodnim tlom za svakovrsne manipulacije brojkama i stvaranje različitih stereotipa pa i mitova o ljudskim žrtvama tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća. U ovome su prilogu sažeto izneseni osnovni metodološki i motivacijski problemi, kao i neki rezultati dosadašnjih istraživanja demografskih gubitaka Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj.*

Ključne riječi: *Hrvatska, Drugi svjetski rat, demografski ratni gubitci, metodologija istraživanja.*

* Dr. sc. Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar / Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb, Marulićev trg 19/1, Hrvatska / Croatia.

Uvod

Drugi svjetski rat se prema svojem trajanju, broju država koje su u njemu sudjelovale, materijalnim i drugim razaranjima te – naročito – zbog visine demografskih gubitaka, s pravom ubraja među najveće ratne sukobe u povijesti ljudskoga roda. Gubitci ljudskih života tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata kreću se, prema većini do sada obavljenih procjena, u rasponu od 35 do 40 milijuna žrtava, što ne uključuje više desetaka milijuna ranjenih, prognanih, raseljenih, izbjeglih... Veliki udjel civilnih žrtava ukazuje na primjenu sve suvremenijih ratnih sredstava i oružja (naročito atomskog), ali i na promijenjenu ratnu strategiju i taktiku. Naime, bitke su se odvijale, dakako, na crtama bojišnica, ali i duboko u pozadinama zaraćenih strana (bombardiranje gradova i industrijskih zona). Osim toga, različiti eugenički programi koje je provodila nacistička Njemačka te masovne i pojedinačne likvidacije zarobljenih vojnika i civila, koje su s manjim ili većim opsegom provodile sve zaraćene strane, uzrokovali su golema ljudska stradanja i višemilijunski broj žrtava.

Iz demografske je teorije poznato da ratove ubrajamo među najvažnije «vanjske» čimbenike demografskog razvoja, jer oni zbog svoje dugotrajnosti i razornosti, kako u ljudskom tako i u materijalnom smislu, predstavljaju bitnu odrednicu pojave i razvoja depopulacijskih procesa u prirodnom, migracijskom i ukupnom kretanju stanovništva, i to ne samo u ratnom, nego i u poratnom razdoblju.¹ Drugim riječima, kratkoročni i dugoročni učinci svakoga, pa tako i II. svjetskog rata, brazde dubokim i teško otklonjivim tragovima u dinamici i strukturama stanovništva. Naime, «osobe lišene života u tom ratu bile su svih dobi, nacionalnosti i zanimanja, što je imalo nemale posljedice za daljnji demografski rast stanovništva u pojedinim zemljama, mogućnosti privređivanja i uopće biološki opstanak pojedinih nacionalnih zajednica.»²

Na taj način demografski ratni gubitci i posljedice čine jednu od važnijih odrednica ukupnog društveno-gospodarskog razvoja prostora koji je bio zahva-

¹ O navedenom će Ivo Nejašmić, među ostalim, napisati i sljedeće: «U skupini vanjskih faktora depopulacije značajno mjesto pripada ratovima koji, preko velikog pomora vojnika i civila, smanjenja nataliteta te definitivne unutarnje i vanjske migracije, izazivaju dinamičko-strukturne poremećaje i uglavnom generiraju i pospešuju demografsku regresiju.», I. NEJAŠMIĆ, *Depopulacija u Hrvatskoj, Korijeni, stanje, izgledi*, Globus nakladni zavod, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991., str. 134.

² M. SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraivanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 178.

ćen ratnim stradanjima i razaranjima. Štoviše, dinamika i smjer poslijeratne obnove i oporavka uvelike ovise upravo o visini i strukturi demografskih gubitaka. Primjerice, veliko (iznad-prosječno) stradanje muškog stanovništva u dobi između 20 i 40 godine života (vojno-obvezatna dob) utječe na pojavu krnjih naraštaja i spolne neravnoteže u biološkoj slici populacije, što u kratkoročnom smislu negativno utječe na natalitet i fertilitet (oni se smanjuju), a u dugoročnom smislu potiče demografsko starenje i smanjivanje broja i udjela stanovništva u fertilnoj i radno-sposobnoj dobi. Time se u budućnost, među ostalim, inducira novi pad nataliteta kao i pad kontingenta radne snage, što ima brojne nepovoljne posljedice po gospodarski napredak.

Na razvoj stanovništva Hrvatske u posljednjih stotinjak godina značajno su utjecali upravo svjetski ratni sukobi, kao i srbijanska oružana agresija 1990-ih godina. Stoga njih, uz druge demografske, društvene, povijesno-političke i gospodarske čimbenike (emigraciju, agrarne kolonizacije, gospodarske krize, demografsko starenje, denatalitet, deagrarizaciju, deruralizaciju, urbanizaciju, sekularizaciju, individualizaciju...) i držimo najvažnijim destabilizacijskim odrednicama dinamičkog i strukturnog razvoja pučanstva Hrvatske. Relativno veliki demografski gubici, kao posljedica navedenih ratnih sukoba, determinirali su brojne poremećaje u suvremenoj populacijskoj slici hrvatske države, posebno kada su u pitanju kretanje ukupnoga broja stanovnika, dinamika nataliteta i mortaliteta, dobno-spolna i etnička struktura stanovništva te prostorni razmještaj i gustoća naseljenosti. Na žalost, problematika demografskih gubitaka i posljedica ratova ostala je u znanstvenom smislu još uvijek do kraja neistraženo područje. Premda je više nego razvidno, što neprijeporno pokazuju i svjetska iskustva, da su ljudski ratni gubici važno problemsko područje demografije, ipak ta činjenica nije urodila sustavnim, temeljitim i metodološki korektnim i objektivnim znanstvenim demografskim istraživanjima veličine i strukture ljudskih gubitaka i posljedica ratnih sukoba na tlu Hrvatske, a napose demografskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća.

Nema nikakve sumnje da se problematici gubitaka ljudskih života, kao i drugih demografskih posljedica rata (naročito problematici prisilnih migracija), može i mora prilaziti s različitih motrišta, poglavito historiografskog i socio-psihološkog, ipak trebamo naglasiti da se cjelovita slika ljudskih ratnih gubitaka može dobiti tek njihovom znanstvenom demografskom analizom. Jedino se demografskim istraživanjima mogu donekle otkloniti možebitni nedostaci klasič-

nih historiografskih, socioloških i drugih metoda u analizama ratnih posljedica, poglavito kada su u pitanju one kategorije ljudskih gubitaka koje je nemoguće, primjerice, metodom osobne identifikacije ustanoviti (nerođena djeca, prisilni migranti/izbjeglice...).

Znakovito se mora smatrati činjenica da se vodeći hrvatski demografi kroz cijelo razdoblje druge Jugoslavije, kao i u razdoblju nakon stjecanja hrvatske državne samostalnosti i neovisnosti, uglavnom nisu hvatali u koštac s cjelovitom problematikom demografskih istraživanja izravnih i migracijskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća. Oni su uglavnom preuzimali podatke upitne znanstvene i metodološke uporabljivosti ili se nekritički pozivali na rezultate istraživanja nedemografa. Razlozi tome leže, najvećma, u političkoj osjetljivosti same problematike, koja u unaprijed zadanim političkim okvirima nije trpjela niti dopuštala objektivnu znanstvenu valorizaciju. Hrvatska demografija, i šezdeset godina nakon okončanja rata, još uvijek nije dala znanstveno i metodološki utemeljen odgovor na pitanje koliki su bili ratni demografski gubitci u Hrvatskoj tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata i kakva je bila njihova struktura (s obzirom na dob i spol, etničku pripadnost, prostorni razmještaj i slično).

Predmet promišljanja u ovome prilogu su, dakle, pojam, metodologija i motivacija demografskih istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata. To, razumljivo, predstavlja prvi, a time možda i najvažniji korak u pokušaju da se ovoj problematici priđe poštujući osnovne metodološke postulate demografske znanosti. Dakako, imajući naprijed navedeno na umu, treba naglasiti dvije stvari: prvo, nemoguće je u ovom kratkom osvrtu obuhvatiti sve aspekte demografskih istraživanja ratnih gubitaka i drugo, u analizi su obuhvaćena samo pretežito demografska djela, dok su od historiografskih radova korišteni samo oni koji su u značajnijoj mjeri sadržavali i neke rezultate demografskih analiza ratnih gubitaka. Drugim riječima, svrha je ovoga priloga dati pregled dosadašnjih znanstvenih i pseudoznanstvenih demografskih istraživanja s temom ljudskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata, ukazati na metodološku i motivacijsku neodrživost dijela radova koji se bave navedenom problematikom te naglasiti da je problematika demografskih istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata, barem sa stajališta demografske znanosti, još uvijek posve otvoreno područje.

1. Demografski ratni gubitci – pojam i metodologija istraživanja

U demografskim analizama ljudskih ratnih gubitaka pitanje terminologije i metodologije istraživanja ima primarnu važnost. Naime, dosadašnje je iskustvo pokazalo da su se često puta zbog nepoznavanja pojmova, posve krivo, pa i zlonamjerno tumačili rezultati čak i metodološki korektno obavljenih istraživanja (procjena). Na taj način manipuliralo se znanošću, što nikako nije išlo u prilog davanju što cjelovitijeg i točnijeg odgovora, u uvodu ovoga priloga već postavljenog pitanja: Koliki su bili ratni demografski gubitci u Hrvatskoj tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata te kakva je bila njihova struktura? Stoga ćemo u nastavku pokušati, najsazetije moguće, ukazati na pojmovne i metodološke aspekte demografskih istraživanja ljudskih ratnih gubitaka.

Prvo nam valja odgovoriti na sljedeće pitanje: Što su to *ukupni demografski ratni gubitci*? Krajnje pojednostavljeno rečeno, radi se o *razlici između očekivanog (projiciranog) broja stanovnika na određenom području pod pretpostavkom da nije bilo rata i stvarnog broja stanovnika na tom području ustanovljenog prvim poslijeratnim popisom stanovništva*. Međutim, matematičko izračunavanje (procjena) veličine i strukture *ukupnih demografskih gubitaka* nije nimalo jednostavan istraživački zadatak. Naime, kako je to još 1952. godine istaknuo Ivo Lah, «direktno utvrđivanje demografskih gubitaka je ne samo vrlo teško, nego u izvesnim granicama i posve nemoguće. Možemo donekle tačno prebrojati lica koja su gubila život ili migrirala zbog rata, ali ne možemo nikako prebrojati decu koja bi bila rođena da nije bilo rata i, osim toga, još prebrojati decu koja bi umrla u određenom periodu da su bila rođena. Isto tako ne možemo prebrojati lica koja su izgubila život u toku rata, a koja bi i inače umrla u normalnim prilikama u određenom razdoblju, čak i da rata nije bilo.»³

Drugo je pitanje: Koje kategorije gubitaka čine *ukupne demografske ratne gubitke*? To su dvije velike kategorije. Prva se u demografskoj literaturi naziva *stvarnim demografskim gubitcima*, koji obuhvaćaju: (1) *izravne demografske gubitke*, tj. poginule, ubijene, umrle zbog posljedica rata (ranjavanja, bolesti, nesreća i slično) te nestale i koji se u literaturi još nazivaju i *izravne ljudske žrtve* ili

³ I. LAH, Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, u: *Statistička revija* II (1952.), br. 2-3, str. 214.

ratni mortalitet, te (2) *migracijske demografske gubitke*, tj. gubitke stanovništva koji su nastali pojačanim iseljavanjem zbog ratnih okolnosti (izbjeglice).

Druga se kategorija u literaturi naziva *čistim* ili *posrednim demografskim gubitcima*. To su gubici prirodnoga prirasta koji su nastali zbog smanjenog nataliteta, a povećanog mortaliteta uslijed ratnih okolnosti. Rast mortaliteta uvjetovan je, naravno, stradanjima stanovništva sa smrtnim ishodom, dakle, pogibijama ili umiranjima zbog posljedica ranjavanja, bolesti i slično, dok je pad nataliteta induciran strahom, neizvjesnošću, nesigurnošću, odvojenošću muškaraca od obitelji, slabijim sklapanjem brakova i slično (u demografskoj se literaturi to naziva «depresirani natalitet»).

Visina *ukupnih demografskih gubitaka* ovisi o hipotezama (pretpostavkama) na temelju kojih se računa/projicira broj stanovnika u mirnodopskim uvjetima. Pritom se uočava osnovna zakonitost procjene *ukupnih demografskih gubitaka* - što je veći broj izračunatog stanovništva, to je veći *ukupni demografski gubitak* i *vice versa*. U metodološkom smislu se u istraživanjima demografskih ratnih gubitaka koriste dvije osnovne metode. To su: *metoda osobne identifikacije* i *metoda analitičko-matematičkog izračunavanja* ili *demografska metoda*. Obje metode imaju i svoje prednosti, ali i svoje nedostatke.

Prva metoda ili *metoda osobne identifikacije* podrazumijeva, prije svega, individualnu identifikaciju svake stradale osobe (poginule, ubijene, umrle zbog posljedica rata i nestale) ili žrtve rata. Osnovni izvor podataka za ovu metodu istraživanja jesu popisi žrtava rata, što, zapravo, znači da o njihovoj dostupnosti, vjerodostojnosti i objektivnosti u velikoj mjeri ovise rezultati samih istraživanja. Ova se metoda do sada uglavnom koristila u historiografskim istraživanjima ljudskih gubitaka Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj.

Prednost u istraživanjima stvarnih demografskih gubitaka ovoj metodi je u nizu svojih radova dao Mihael Sobolevski (vidjeti popis literature), naročito u svojim polemičnim raspravama s Vladimirom Žerjavićem. Ovaj potonji, naprotiv, osporava metodu osobne identifikacije kao temeljnu metodu u istraživanjima demografskih gubitaka te ističe «da individualna identifikacija jedne osobe koja je izgubila život, nije egzaktna metoda – kao npr. matematika do čijeg broja svatko

⁴ V. ŽERJAVIĆ, Nije pogrešno istrčavanje već razmatranje mogućnosti daljnjeg istraživanja žrtava Drugog svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 3, str. 518.

jednako dolazi – već je zavisna od procjene i ocjene izvjestitelja na terenu, odnosno od popisivača»⁴ pa je stoga «logično i potrebno da se primijene i druge metode za ustanovljavanje gubitaka života svih stanovnika za određeno područje».⁵

S druge pak strane, Sobolevski opravdano naglašava potrebu da se svako statističko izračunavanje mora znanstveno i metodološki na adekvatan način obrazložiti, jer se «osnovni ciljevi znanstveno-istraživačkog rada na ovoj temi ne svode (se) samo na to da se dobiju općeniti statistički pokazatelji o stvarnim ljudskim gubicima Hrvatske u drugom svjetskom ratu, nego da se istraže i sve ideološke, političke i vojne opcije koje su uzrokovale te ljudske gubitke, a unutar njih i učinile ratne zločine.»⁶

Druga metoda je analitičko (matematičko) *demografsko-statističko izračunavanje* (procjena) visine i strukture *ukupnih demografskih gubitaka*, naročito gubitaka prirodnoga prirasta i migracijskih gubitaka. Veličina izravnih demografskih gubitaka se, primjenom analitičke metode, ne dobije neposrednim nego posrednim putem, odnosno, odbitkom migracijskih i čistih gubitaka od ukupnih. Ova se metoda gotovo isključivo primjenjuje upravo u demografskim istraživanjima. Naravno, i njezini rezultati umnogome ovise o dostupnosti i kvaliteti odgovarajućih izvora podataka, ali i o znanju i sposobnosti demografa i njegova poznavanja šireg konteksta u kojemu se odvijao i odvija demografski razvoj.

Naime, pri procjeni visine *ukupnih demografskih gubitaka* iskusni demografi polaze od više hipoteza, u broječani odnos stavljaju različite varijable, prije svega tablice fertiliteta i mortaliteta, kao i dobno-spolnu strukturu stanovništva. Davno je prošlo vrijeme kada su se *ukupni demografski ratni gubitci* procjenjivali samo na temelju stopa promjene globalnih brojki, primjerice broja stanovnika. Tako je još 1951. godine Ivo Lah, među ostalim, napisao: «Nove savršenije analitičke metode ne ekstrapoliraju globalne brojeve stanovnika, nego ekstrapoliraju starosnu i polnu strukturu stanovništva, dobivenu prilikom zadnjeg popisa. Ekstrapo-

⁵ V. ŽERJAVIĆ, Osvrt na napis Mihaela Sobolevskog o popisu rata «Prešućena istina – rta rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. god.», u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 1, str. 125.

⁶ M. SOBOLEVSKI, Pogrešno istrčavanje Vladimira Žerjavića, u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 2, str. 354.

⁷ I. LAH, Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništva predratne Jugoslavije, u: *Statistička revija* I (1951.), br. 2, str. 238.

lacija se vrši na osnovu razvojnih tendencija fertiliteta i mortaliteta, eventualno i migracije, ako je to moguće, koje su statistički utvrđene u najblijoj prošlosti.»⁷

2. Temeljna ograničenja i najvažnije značajke demografskih istraživanja

Na temelju uvida u najvažnije demografske i neke historiografske radove s tematikom istraživanja demografskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata mogu se, barem na načelnoj razini, istaknuti neka temeljna obilježja:

(1) Demografska i svaka druga, naročito historiografska, istraživanja ratnih gubitaka u drugoj Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, nalazila su se pod strogom kontrolom jugoslavenskih i komunističkih upravljačkih struktura. Drugim riječima, pitanje žrtava rata, tj. ljudskih ili demografskih gubitaka, u drugoj se Jugoslaviji tretiralo isključivo kao političko i represivno, a nimalo kao znanstveno i civilizacijsko pitanje.

(2) Uz tek nekoliko izuzetaka (Lah, Vogelink, Tasić), školovani se demografi, kako jugoslavenski, tako i hrvatski, uglavnom nisu bavili istraživanjima demografskih ratnih gubitaka;

(3) Istraživanja koja su i obavljena karakterizira relativno uzak znanstveni pristup, vrlo rijetko ih obilježava interdisciplinarnost i multidisciplinarnost;

(4) Gotovo sva demografska i historiografska⁸ istraživanja ljudskih ratnih gubitaka koja su obavljena i objavljena u vrijeme druge Jugoslavije karakterizira izrazita ideološka i metodološka jednostranost. Ona se, ponajviše, ogleda u činjenici da se žrtvama rata, odnosno, ljudskim ratnim gubitcima, nisu smatrale osobe stradale u borbama s partizanima i kasnije jugoslavenskom vojskom, kao niti osobe poginule, ubijene ili nestale neposredno nakon službenog zavšetka rata u Europi (08. svibnja 1945.), u razdoblju koje se, barem kada su u pitanju Hrvatska i Hrvati, naziva Bleiburškom tragedijom;

⁸ Mihael Sobolevski čak navodi da u «u hrvatskoj historiografiji ne postoji ni jedan stručni ili znanstveni rad, makar za samo neko uže područje, koji bi razmatrao cjelovitost ljudskih gubitaka, bez obzira na strane u ratnom sukobu koje su ih prouzročile.», M. SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 194-195.

(5) I nakon osamostaljivanja i stjecanja neovisnosti, dakle, u slobodnoj i demokratskoj hrvatskoj državi, i dalje je više nego primjetan manjak cjelovitih znanstvenih istraživanja demografskih ratnih gubitaka II. svjetskog rata i poraća od strane hrvatskih demografa.

S obzirom da ratove – kao što je već istaknuto - ubrajamo među najznačajnije čimbenike demografskog razvoja, koji potiču, proširuju i produbljuju negativne (depopulacijske) razvojne procese u svim aspektima razvoja stanovništva, jasno je da suvremena demografija kao znanost istraživanjima demografskih gubitaka i posljedica rata posvećuje dužnu pozornost. Međutim, «temeljna značajka skoro polustoljetnog proučavanja problema žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) sastoji se u odlučujućoj ovisnosti i povezanosti ove teme s političkim interesima i zahtjevima jugoslavenske države, koja je čak i znatnosti određivala što će i na koji način istraživati ili pisati. Gledajući cjelovito, jugoslavenska je država problem žrtava rata i spoznaje o njemu čvrsto držala pod svojim nadzorom.»⁹ Štoviše, «do višestranačkih izbora u Hrvatskoj (1990. godine) nije ni bilo objektivnih mogućnosti cjelovitog istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, već samo onih gubitaka koje su prouzročile fašističke snage ili eventualno onih žrtava koje je prouzročila saveznička avijacija.»¹⁰

3. Kronologija i odabrani rezultati demografskih istraživanja – kritički osvrt

Pokušamo li tek sažeto iznijeti neke osnovne kritičke opaske o dosada objavljenim demografskim istraživanjima ljudskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću II. svjetskog rata, moramo ipak poći od onih istraživanja koja su rađena za cjelokupni prostor druge Jugoslavije. Pritom trebamo barem naznačiti temeljne karakteristike ne samo demografskih djela nego i drugih postupaka koji su za cilj imali ustanovljavanje broja ljudskih žrtava, jer upravo oni potvrđuju naprijed izrečenu tvrdnju o strogoj kontroliranosti i ideološko-metodološkoj jednostranosti većine demografskih, historiografskih i publicističkih radova na temu ljudskih gubitaka II. svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj (i drugoj Jugoslaviji).

⁹ J. JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, sv. 1, Hrvatski studiji – Studia Croatica, Biblioteka «Povijest», Zagreb, 1998., str. 159.

¹⁰ M. SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 179.

Prvi javno objavljeni podatak o broju stradalih tijekom Drugoga svjetskog rata s područja druge Jugoslavije je 1.700.000 poginulih osoba. Njega je iznio Josip Broz Tito u Ljubljani, u svibnju 1945. godine. Već naredne, 1946. godine, *Međunarodnoj reparacijskoj komisiji* u Parizu je predan podatak o 1.706.000 poginulih, uključivši 305.000 poginulih boraca (partizana). Ti su podatci prikupljeni na osnovu rada *Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*. Ta je Komisija osnovana odlukom AVNOJ-a 30. studenoga 1943. godine u Jajcu. Pravilnik o njezinu radu je donijet 8. svibnja 1944. godine, a njezin rad je dovršen tijekom prve polovice 1948. godine.

Premda je zadatak Komisije, prije svega, bio «da utvrđuje činjenice koje će poslužiti za pronalaženje i privođenje kazni svih zločinaca iz redova okupatora i njihovih pomagača»,¹¹ rezultati njezinoga rada korišteni su i u druge svrhe. Naime, kako navodi Albert Vajs, «predstojala je mirovna konferencija u Parizu, na kojoj je – pored ostalih argumenata za naše stavove i zahteve – bilo veoma važno izneti, makar u glavnim crtama, obim stradanja jugoslovenskih naroda i građana od zločina okupatora i njihovih pomagača. To je bilo vrlo značajno i za naš rad u Međusavezničkoj reparacionoj komisiji gde je i tim argumentom trebalo podkrepiti naše reparacione zahteve».¹²

Međutim, «svi slučajevi koje je – na temelju prikupljenih iskaza – površno obradila i spomenula *Komisija*, već na prvi pogled nemaju ni minimum vjerodostojnosti, bilo istraživačke, statističke, analitičke i logičke...»¹³ Stoga, zapravo, brojke o ljudskim žrtvama koje su proistekle iz rada ove Komisije ne možemo uzeti čak niti kao relevantan orijentacijski pokazatelj. Na žalost, kao što ćemo kasnije vidjeti, neki su se hrvatski demografi, i ne samo oni, pozivali upravo na rezultate rada *Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*.

a) Metoda osobne identifikacije

Metodom osobne identifikacije, tj. popisima žrtava rata, pokušalo se u poslijeratnim godinama utvrditi točne brojke o ljudskim stradanjima u drugoj Jugoslaviji (pa i u Hrvatskoj) tijekom Drugoga svjetskog rata. Čak kada bismo i

¹¹ A. VAJS, Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* IX. (1961.), br. 4, str. 392.

¹² *Ondje*, str. 392.

¹³ J. JURČEVIĆ, *Nav. dj.*, str. 39.

pretpostavili da su se mogle popisati sve žrtve rata (što baš i nije vjerojatno), ovi su popisi (1946., 1950. i 1964. godine) metodološki manjkavi i nepouzdana iz barem dva temeljna razloga. Prvi leži u činjenici da su se žrtvama rata smatrali samo ljudski gubitci – pojednostavljeno rečeno - na strani NOB-a¹⁴ te da popisima nisu bila obuhvaćena sva stradanja, pa tako niti ona neposredno nakon službenog završetka rata (žrtve Bleiburga i Križnoga puta), koja iz čitavog niza opravdanih razloga trebamo smatrati dijelom ratnih demografskih gubitaka. Osim navedenog, bitna karakteristika svih popisa žrtava rata jest nedostupnost ili vrlo slaba dostupnost građe, pa time i znanstvena neverificiranost njihovih rezultata. Primjerice, kada je u pitanju popis žrtava rata iz 1946. godine, «ne znaju se ni osnovne stvari – jesu li komisije taj posao radile na temelju ogromne građe koju su ranije prikupile o “zločinima okupatora i njihovih pomagača”, da li su provele poseban popis ili se pak radilo o kombiniranom načelu».¹⁵

I rezultati popisa žrtava rata 1950. godine nisu javno objavljeni gotovo pola stoljeća. Njih je prvi puta, za područje Hrvatske, sistematizirao Mate Rupičić 2001. godine.¹⁶ On je u svojem znanstvenom radu iznio kumulirane podatke o broju ljudskih gubitaka, koji se, dakako, prema primijenjenoj metodologiji popisa, odnose samo na gubitke partizana i njihovih simpatizera, dok su iz samog popisa bile «izuzete» žrtve što su ih prouzrokovali partizani, odnosno snage kojima je vrhovni komandant bio Josip Broz Tito».¹⁷ Tako je prema načinu stradanja popis evidentirao 155.954, prema narodnosti 155.142, prema spolu 155.668 te prema zanimanju 156.226 žrtava! – dakle, prosječno 155.748 poginulih osoba.

¹⁴ Primjerice, pri popisu žrtava rata iz 1964. godine, kategorije koje su ušle u popis bile su sljedeće: «1. Internirani, zatvarani, deportirani, odvedeni na prisilni rad ili zarobljeni bez obzira na to jesu li ubijeni, poginuli, umrli, nestali ili u prethodnom izvršili teror. 2. Poginuli kao pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije u razdoblju od 6. IV. do 7. VIII. 1941. godine. 3. Poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili savezničkih vojnih formacija do 15. V. 1945. ili umrli do 15. V. 1946. od posljedica ranjavanja, ozljeda ili bolesti dobivenih u ratu. 4. Poginuli kao civilne osobe od direktnog terora okupatorskih snaga i njihovih suradnika u razdoblju od 6. IV. 1941. do 15. V. 1945. godine. 5. Poginuli kao civilne osobe prilikom bombardiranja od 6. IV. 1941. do 15. V. 1945. godine.», M. SOBOLEVSKI, Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993.), br. 2-3, str. 90.

¹⁵ J. JURČEVIĆ, *Nav. dj.*, str. 49.

¹⁶ Usp. M. RUPIC, Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001.), br. 1, str. 7-18.

¹⁷ B. BUŠIĆ, Demografski gubici – žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto, Zurich, Roma, Chicago, 1983., str. 543.

¹⁸ Detaljnije vidjeti u: V. ŽERJAVIĆ, Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941.-1945., u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 149-163.

Popis žrtava rata iz 1964. godine je, također, više desetljeća bio prekriven velom tajne za istraživače, ali i za širu javnost. Premda o tom popisu unatrag dvadesetak godina postoji nešto više saznanja ni on nije znanstveno istražen i verificiran, za što – prema Žerjaviću – postoje i neke objektivne prepreke.¹⁸ U radu objavljenom 1983. godine¹⁹, Bruno Bušić je donio brojku od 185.327 poginulih u Hrvatskoj, koja proizlazi iz prethodnih rezultata popisa 1964. godine, koje je on kao djelatnik Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu imao prilike vidjeti i koristiti u svojim znanstveno-demografskim istraživanjima.

Posve razložna pretpostavka zbog čega rezultati popisa žrtava rata nikada nisu cjelovito objavljeni leži u činjenici da oni nisu opravdali stvarne gubitke ljudskih života koji su bili javno iznijeti po završetku rata, a predani *Međunarodnoj reparacijskoj komisiji* u Parizu 1946. godine, s čime je godinama bila indoktrinirana i «domaća», kako jugoslavenska tako i hrvatska javnost, a posve neobjektivno i neistinito informirana međunarodna zajednica. Time je i znanstvenicima uskraćena mogućnost da objektivno i cjelovito sagledaju problematiku demografskih ratnih gubitaka. Štoviše, i cjelokupan je jugoslavenski i komunistički politički i represivni sustav dio svoje opstojnosti temeljio upravo na manipulaciji žrtvama. Neobjavljivanje rezultata popisa 1950. i 1964. godine bilo je izdašnim vrelom različitih sumnjičenja, pa i odgovarajuće mitologije, posebice na srpskoj strani, koja je naročito došla do izražaja koncem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, u vrijeme jugoslavenske političke krize, raspada savezne države i srbijanske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

b) Statističko-demografske metode

Prva procjena demografskih gubitaka Jugoslavije (a time i Hrvatske) tijekom Drugoga svjetskog rata, koja je počivala na statističko-demografskim metodama, datira iz proljeća 1947. godine. Naime, te je godine student matematike iz Beograda, Vladeta Vučković, dobio nalog od direktora Saveznog statističkog ureda Jugoslavije Dolfe Vogelnika i njegova pomoćnika Alojza Debevca, da izračuna «gubitke jugoslavenskih naroda prouzrokovane ratom».²⁰ Za taj je više nego složen, a u tim godinama i nemoguć posao, Vučković dobio svega dva tjedna. Naime, osnovna pretpostavka za kvalitetnu i objektivnu, znanstveno-metodo-

¹⁹ Usp. B. BUŠIĆ, *Nav. čl.*, str. 543.

²⁰ B. KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. XXI.

loški utemeljenu, demografsku procjenu ljudskih gubitaka tijekom rata su dostupni i pouzdani statistički izvori, prije svega, popisi stanovništva prije rata i poslije rata te podatci vitalne statistike (rađanja i umiranja prije, tijekom i nakon rata).

S obzirom da 1947. godine prvi poslijeratni popis stanovništva još uvijek nije bio obavljen (to se dogodilo tek godinu poslije), a da podatci iz domene vitalne statistike tijekom rata uglavnom nisu bili prikupljeni, sasvim je jasno da je Vučkoviću, zapravo, dodijeljena «nemoguća misija». To je zasigurno i bio jedan od razloga zbog kojih se tadašnji istaknuti jugoslavenski stručnjaci i demografi (Vogelnik, Tasić, Debevc) nisu željeli upuštati u tako odgovoran, a težak i neizvjestan posao. Međutim, kako navodi Žerjavić, oni snose punu odgovornost za to «što su taj zadatak natovarili početniku», kao i za «pogrešnu interpretaciju rezultata koje je on izračunao».²¹

No, svakako treba imati na umu da su kvalitetni demografi izbjegli raditi ovu procjenu, ne samo iz – već navedenih - usko stručnih razloga (prije svega zbog manjka prvog poslijeratnog popisa stanovništva), nego i zbog šireg društveno-političkog konteksta u okviru kojega je trebala nastati ta prva demografska procjena ratnih gubitaka na teritoriju Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. Naime, «veoma je vjerojatno kako je Vučkoviću unaprijed zadan broj žrtava koje treba izračunati...»²², pa je stoga «logično i razumljivo što ugledni demografi nisu htjeli uništiti svoj osobni i profesionalni dignitet računanjem zadanog broja žrtava rata koji je bio potreban politici, i to bez ključnog podatka – rezultata poratnog popisa stanovništva».²³

U svakom slučaju, Vladeta Vučković je izvršio svoj zadatak. Procijenio je *ukupne demografske gubitke* za cijelo područje Jugoslavije na 1.700.000 stanovnika. Međutim, jugoslavenska politika je (a i neki demografi, kao što ćemo malo kasnije vidjeti) interpretirala Vučkovićevu brojku, ne kao *ukupne demografske gubitke*, nego kao gubitke ljudskih života, tj. kao stvarne ili *izravne demografske gubitke*, što je – u prethodnim smo poglavljima već jasno naglasili – bitno druga kategorija gubitaka. Drugim riječima, Vučkovićevih 1.700.000 *ukupnih demografskih gubitaka* jugoslavenski i komunistički politički establishment (uz pot-

²¹ V. ŽERJAVIĆ, Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941.-1945., u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 151.

²² J. JURČEVIĆ, *Nav. dj.*, str. 78.

²³ *Ondje*, str. 79.

poru nekih znanstvenih, naročito srbijanskih krugova) protumačio je kao 1.700.000 poginulih, ubijenih i nestalih (i to samo na strani NOB-a i partizanskog pokreta, dakle, kao žrtve fašizma i nacizma).

Vrlo je zanimljivo istaknuti da se upravo oko navedene brojke početkom 1950-ih godina u beogradskoj «Statističkoj reviji» povelala, na žalost kratkotrajna, ali vrlo žustra rasprava tadašnjih najistaknutijih jugoslavenskih (zapravo slovenskih) demografa, Ive Laha i Dolfe Vogelnika. Naime, Dolfe Vogelnik u svojoj studiji «Demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu» polazi od činjenice da je prvu procjenu demografskih gubitaka Jugoslavije dala tadašnja Vlada odmah po završetku rata te da se ta «procena odnosi (se) samo na ratne žrtve i ne obuhvata celokupne demografske gubitke. Ratne žrtve bile su procenjene na 1 milion i 700 hiljada, među kojima 305 hiljada palih boraca».²⁴

Vogelnik *ukupne demografske gubitke* Jugoslavije procjenjuje na 3.250.000, s tim da njihova donja granica iznosi najmanje 2.900.000. Struktura gubitaka je, prema Vogelniku, sljedeća: 500.000 su demografski gubitci njemačkog stanovništva, 100.000 su gubitci izazvani emigracijom, 440.000 su gubitci nataliteta te 1.814.000 su neposredni ratni gubitci (u vojsci i među civilnim stanovništvom). Svakako treba istaknuti da se u procjeni gubitaka Vogelnik poslužio već tada rijetko primjenjivanom metodom *Malthusove geometrijske progresije*. Nećemo biti daleko od istine ako ustvrdimo da Vogelnik tako visokom procjenom *ukupnih demografskih gubitaka* nastoji, zapravo, samo opravdati brojku od 1.700.000 poginulih s kojom je nova jugoslavenska vlast u svijet i pred domaću javnost izašla već u svibnju 1945. godine, Titovim govorom u Ljubljani.

Vogelnikovu je procjenu već u narednom broju «Statističke revije» na argumentiran i logičan način uvjerljivo osporio Ivo Lah.²⁵ On je, naime, primjenjujući daleko prihvatljiviju metodu procjene (*metodu linearne ekstrapolacije*) te puno suptilnije prišavši hipotezama o prijeratnom i ratnom kretanju fertiliteta i nataliteta na jugoslavenskom prostoru, na jedan ozbiljan i znanstveno korektan način doveo u pitanje Vogelnikovu procjenu. Lahova je procjena od 2.073.000 *ukupnih demografskih gubitaka* Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu daleko ispod Vogelnikovih izračunatih gubitaka.

²⁴ D. VOGELNIK, Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, u: *Statistička revija* II (1952.), br. 1, str. 15.

²⁵ Usp. I. LAH, Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, u: *Statistička revija* II (1952.), br. 2-3, str. 214-223.

Na žalost, nakon Lahova teksta potpuno je zamrla polemika demografa o gubitcima u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Rasprava je (vjerojatno na sugestiju jugoslavenskih upravljačkih struktura) zaustavljena i prije negoli su njezini akteri do kraja elaborirali svoje metode i rezultate procjene te prije negoli je šira javnosti uopće imala prigode upoznati se s rezultatima njihova rada, čime su na posredan način demotivirali i druge demografe koji su se željeli upustiti u istraživanja na tom politički posebno osjetljivom i trusnom znanstvenom području. Štoviše, većina jugoslavenskih i hrvatskih demografa, koji se u narednim godinama i desetljećima odvažili, barem, marginalno osvrnuti na problem žrtava Drugoga svjetskog rata, uglavnom su u svojim radovima izbjegavali citirati Vogelnicove i Lahove procjene, naročito rezultate istraživanja Ive Laha.

c) Istraživanja Brune Bušića

Kada su u pitanju demografska istraživanja ljudskih gubitaka tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, valja reći da se do istraživanja Brune Bušića na tom polju gotovo ništa nije uradilo, bolje reći – javno objavilo. Tek je 1975. godine, jedan od najistaknutijih hrvatskih demografa Mladen Friganović, u svojem tekstu «Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj», donio neke rezultate istraživanja/procjene gubitaka stanovništva Jugoslavije prema republikama i pokrajinama I. Klauzera. Ti rezultati nikada prije niti poslije nisu javno objavljeni, nego su se – prema Friganovićevoj tvrdnji – nalazili u arhivu Instituta za društvena istraživanja. Prema Klauzeru – a prenosi Mladen Friganović – *ukupni demografski gubici* u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata su iznosili 661.543 stanovnika.²⁶

Klauzerovu procjenu *ukupnih demografskih gubitaka* preuzeo je u svojim istraživanjima i Bruno Bušić. On će, polazeći od 661.543 *ukupnih demografskih gubitaka*, kategorizirati te gubitke, i to na način da će gubitke nataliteta (nerođena djeca) procijeniti na 107.000, ratom uzrokovanu emigraciju na 150.000, popisom obuhvaćene žrtve rata (radi se o prethodnim rezultatima popisa žrtava rata iz 1964. godine) na 185.327 te popisom neobuhvaćene žrtve rata (među kojima se «kriju» i bleiburške žrtve i žrtve Križnoga puta) na 219.216 osoba.²⁷ Bušićeve

²⁶ Usp. M. FRIGANOVIĆ, Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, u: *Revija za sociologiju* V (1975.), br. 1-2, str. 37.

²⁷ Detaljnije vidjeti u: B. BUŠIĆ, *Žrtve rata*, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto, Zurich, Roma, Chicago, 1983., str. 345-351.; B. BUŠIĆ, *Demografski gubici – žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji*, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, str. 541-563.

se studije, tako, mogu smatrati prvom znanstvenijom procjenom demografskih gubitaka Hrvatske tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata. On je «na temelju demografsko-statističkih radova, popisa žrtava rata, memoarske i druge literature, te neobjavljenih izvora – izvršio otvorenu i sustavnu kritiku dotadašnjeg pristupa proučavanju žrtava rata koji su imale društvene znanosti i publicistika, a osobit je naglasak stavljen na označavanje odlučujuće uloge jugoslavenske države u znanstvenim i političkim manipulacijama s problemom utvrđivanja i proučavanja žrtava rata. Osim toga, prvi se puta na znanstvenoj razini progovorilo o događajima u poratnoj Jugoslaviji, koje je znanost potpuno prešućivala. Tu se, prije svega, misli na masovne likvidacije koje je nakon završetka rata izvršila jugoslavenska država nad zarobljenim hrvatskim vojnicima i civilima.»²⁸

Posebna vrijednost Bušićeva rada na problematici demografskih ratnih gubitaka ogleđa se u činjenici da je on jedan od prvih istraživača koji je jasno i nedvosmisleno ukazao na unutarnje-politički kontekst pitanja žrtava rata u jugoslavenskoj (pa tako i hrvatskoj) znanosti, publicistici i – dakako – široj javnosti. Tako Bušić na jednom mjestu eksplicite tvrdi: «Jugoslavenska službena tvrđenja o veličini pojedinih kategorija žrtava rata, nažalost, gotovo nikada nisu zasnovana ni na kakvim određenim statističkim podacima, nego na zahtjevima određene političke prakse. Pri tome se partizanski zločini nikada ne spominju, četnički se većinom prešućuju ili umanjuju, a ustaški su uvećavani do te mjere da je u jugoslavenskoj zakonodavnoj i političkoj praksi bila neizbježna pojava gubljenja osobne moralne, a naravno i kaznene odgovornosti i njezina prenošenja na čitavi hrvatski narod, koji te zločine nikada nije odobravao niti nalazio opravdanje za njih.»²⁹

Stoga je za Bušića više nego razvidno da je «zbog ovog skoro bezumnog uvećavanja žrtava, koje su prouzrokovale ustaše bilo (je) neizbježno asocijativno prenošenje moralne a time i kaznene odgovornosti na cijeli hrvatski narod, što je imalo za posljedicu ne samo teška psihološka i politička opterećenja, nego i demografske posljedice, kao i osjetan zastoj u gospodarskom, kulturnom, umjetničkom i znanstvenom razvitku hrvatskoj naroda».³⁰ Nema nikakve sumnje da su ti Bušićevi stavovi, kao i rezultati njegovih istraživanja, bili jednim od važnijih razloga zbog čega ga je Udba i likvidirala.

²⁸ J. JURČEVIĆ, *Nav. dj.*, str. 91.

²⁹ B. BUŠIĆ, *Demografski gubici – žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji*, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, str. 547.

³⁰ *Ondje*, str. 553-554.

d) Procjene Jakova Gela

Godine 1987. istaknuti hrvatski demograf srednje generacije, Jakov Gelo, profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, objavio je svoje do sada najznačajnije djelo, knjigu naslovljenu: «Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine». Radi se o iscrpnoj analitičko-sintetičkoj studiji razvoja stanovništva Hrvatske u razdoblju od dvije stotine godina, u kojoj su iznesene vrlo detaljne procjene o dinamici kretanja broja stanovnika Hrvatske, prirodnom kretanju stanovništva te promjenama u dobno-spolnoj slici populacije Hrvatske u tom dugom vremenskom razdoblju.³¹ Premda se u ovoj knjizi Gelo izravno ne bavi izračunavanjima (procjenama) demografskih gubitaka Hrvatske tijekom Drugoga svjetskog rata, ipak se on te problematike dosta detaljno neizravno dotiče u okviru analize tendencija u kretanju rodности i smrtnosti u Hrvatskoj u predratnim, ratnim i poratnim godinama. U tom je kontekstu nužno ukazati na neke zaključke i pokazatelje koje je Gelo iznio u svojoj knjizi.

Naime, Gelo s punim pravom ističe da za ratno i neposredno prijeratno razdoblje (1940.-1945.), za stanovništvo Hrvatske ne raspoložemo službenim podacima vitalne statistike, tj. da nemamo podataka o broju živorođene djece i umrlih osoba, a i podatke za razdoblje 1930.-1939. godine valja uzeti s priličnom dozom opreza zbog slabijeg ili nedovoljno kvalitetnog prikupljanja i obrade podataka. Jasno je da se u tom smislu Gelo pita, kako obraditi i prezentirati podatke o vitalnim događanjima u Hrvatskoj za ratne godine, jer su oni više nego bitnim preduvjetom za procjenu *ukupnih demografskih ratnih gubitaka*. O tome Gelo, među ostalim, piše: «Svima nam je već znana činjenica kada su u pitanju demografski podaci (broj stanovnika, kretanje vitalnih pokazatelja i sl.) i ne samo demografski pokazatelji, da je službena statistika (savezni i republički zavodi za statistiku) za godine II. svjetskog rata ostala nijema. Tj. službeno ne postoje nikakvi podaci o tome, kako se je kretao broj stanovnika, kako se je odvijao natalitet i mortalitet itd. u godinama II. svjetskog rata u Jugoslaviji i njezinim područjima.»³²

Da bismo procijenili *ukupne demografske gubitke*, bitno je ocijeniti koliko se u Hrvatskoj rodilo djece između 1941. i 1945. godine. Gelo to čini polazeći

³¹ Usp. J. GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, knjiga 1, Globus, Zagreb, 1987.

³² *Ondje*, str. 129.

od sljedećih činjenica: «(1) da je taj popis (1948. op. D. Ž.) utvrdio stvarni broj stanovnika u Hrvatskoj po dobi i spolu i (2) da je broj stanovnika po godinama rođenja utvrđen tim popisom za Hrvatsku i za godine 1941.-1945. prihvatljiv, tj. da je primjerice broj živorođenih u Hrvatskoj stvarno iznosio 1941. – 66.920, koliko je tim popisom utvrđeno + broj živorođenih te godine koji su do popisa 1948. umrli ili su zbog rata stradali (vjerojatnost umiranja!).»³³ Gelo je tako procijenio da je u Hrvatskoj između 1941. i 1945. godine ukupno živorođeno 379.590 stanovnika. Za isto je razdoblje procijenio da je prirodnom smrću umrlo 231.000, a neprirodnom smrću 435.000 osoba.

Znakovito je, međutim, naglasiti da se Gelo u svojoj procjeni nataliteta i smrtnosti u ratnim godinama niti jednom bilješkom ne osvrće na radove Ive Laha i Dolfe Vogelnika s početka 1950-ih godina, jer je iz njih već bilo više nego jasno da *izravni demografski gubitci* ne mogu iznositi 1.700.000 osoba, kao što to Gelo navodi pozivajući se na *Reparacijsku komisiju pri vladi FNRJ*. Tim više to čudi jer je Gelo u svojoj knjizi vrlo iscrpno obrazložio metodološki postupak procjene rodnosti i smrtnosti u ratnom razdoblju, a za procjenu izravnih gubitaka je nekritički, tj. bez ograde prihvatio «službene» brojke. Naime, u bilješci 45., na 153. stranici svoje knjige, Gelo piše: «Osim 305.000 boraca NOR-a, smatra se da je u Jugoslaviji stradalo u Drugom svjetskom ratu i 150.000 suradnika (kolaboracionista) i više od 1,200.000 rtava fašističkog terora po logorima širom zemlje i u inozemstvu (samo Jasenovac preko 700.000...).»³⁴

e) Izračunavanja Vladimira Žerjavića i Bogoljuba Kočovića

S obzirom na dopušteni opseg ovoga priloga, nije moguće obraditi sve karakteristike i iznijeti sve kritičke opaske demografskih izračunavanja ljudskih gubitaka Jugoslavije (i Hrvatske) tijekom Drugoga svjetskog rata, koja su obavili (!) i široj javnosti sredinom i koncem 1980-ih godina predstavili Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović. Napose nije moguće ući u sve aspekte metode koju su autori primijenili prilikom procjene demografskih gubitaka. Stoga će u ovome prilogu biti tek naznačene samo neke kontekstualne, motivacijske i metodološke primjedbe Žerjavićevoj i Kočovićevoj studiji. Uvodno, dakako, treba istaknuti da je Bogoljub Kočović 1985. godine u Londonu (a 1990. godine u Sarajevu) ob-

³³ *Ondje*, str. 130.

³⁴ *Ondje*, str. 153.

javio knjigu pod naslovom «Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji». Kočović u svojoj demografskoj studiji u metodološkom smislu primjenjuje isključivo statističko-demografsku metodu procjene, što znači da polazi od hipoteza u kretanju ukupnoga i prirodnoga kretanja stanovništva. Prema njegovoj procjeni, *ukupni demografski gubici* za Hrvatsku u poslijeratnim granicama iznose 605.000, od kojih je 295.000 poginulih.³⁵

Vladimir Žerjavić je 1989. godine objavio knjigu «Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu», a 1992. godine njezino drugo, prošireno izdanje, naslovljeno: «Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga». Osim navedenih knjiga, Žerjavić je objavio i nekoliko radova u znanstvenim časopisima, prije svega u «Časopisu za suvremenu povijest».³⁶ Žerjavić u svojim procjenama primjenjuje dvije metode, metodu demografsko-statističkih izračunavanja (slično kao i Kočović) te metodu verifikacije (prema povijesnoj građi i izvorima). *Ukupni demografski gubici* Hrvatske u predratnim granicama tijekom Drugoga svjetskog rata, prema Žerjavićevoj procjeni, iznose 502.000, od čega 295.000 poginulih.³⁷ Žerjavić je procijenio i demografske gubitke pripojenih područja, tako da je za Hrvatsku u poslijeratnim granicama procijenio *ukupne demografske gubitke* na 624.000 stanovnika.³⁸

Obje su studije, odmah po izlasku iz tiska, pobudile veliku pozornost javnosti u tadašnjoj Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj. Otvorile su se brojne rasprave, polemike i sučeljavanja glede objavljenih rezultata procjene demografskih gubitaka, koji su – valja to naglasiti – ipak značajno odudarali od već uvriježenih službenih podataka o ljudskim gubicima Jugoslavije³⁹ te od stereotipa koji su o toj temi desetljećima sustavno građeni u jugoslavenskom i hrvatskom društvu

³⁵ Usp. B. KOČOVIĆ, *Nav. dj.*, str. 51.

³⁶ Tek kao zanimljivost o kojoj bi trebalo možda pokrenuti i širu raspravu, navodimo činjenicu da je Žerjavić, nakon što je već objavio svoje dvije knjige, u «Časopisu za suvremenu povijest», objavio i nekoliko radova, zapravo širih izvadaka iz svojih knjiga, ali koje je uredništvo toga uglednog časopisa kategoriziralo kao izvorne znanstvene radove, što je nezamislivo u znanstvenim krugovima. Kao da se time Žerjaviću nastojala priskrbiti znanstvena reputacija, jer je on u svojem dotadašnjem životu i radu nije imao, a rezultatima njegovih istraživanja osigurati znanstvenost.

³⁷ Usp. V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimoško društvo, Zagreb, 1989., str. 63.

³⁸ Usp. *Ondje*, str. 76.

³⁹ *Ukupne demografske gubitke* Jugoslavije Kočović je procijenio na 1.985.000 od kojih su *izravni demografski gubici* (poginuli) 1.014.000, a Žerjavić na 2.022.000, od kojih je poginulih 1.027.000. Usp. V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, str. 77.

od strane komunističkih upravljačkih struktura. Drugim riječima, obje su procjene prilično poljuljale temelje «jasenovačkog mita», a time i dio jugo-komunističke i srbijanske strategije pacificiranja svih pokušaja oživotvorenja bilo koje nesrpske državotvorne politike, naročito hrvatske. Međutim, unatoč tim pozitivnim elementima, u pozadini ovih procjena kriju se i neka, prilično kontroverzna motivacijska uporišta, kao i metodološke nedorečenosti i nedosljednosti. Naime, znakovito je istaknuti da su se Kočovićeve, a poglavito Žerjavićeve procjene, u javnosti pojavile u razdoblju usplamtjele političke krize u drugoj Jugoslaviji i odmaklih priprema velikosrbijanskoga plana za potpunom unitarizacijom savezne države.

Navedeni opći društveno-politički kontekst više je nego bitan je za razumijevanje okolnosti u kojima su ova djela nastajala, ali još i više, za pravilno shvaćanje uloga koju su te studije trebale odigrati u završnom činu raspada Jugoslavije. Pritom je kod Kočovića razvidna želja da se «genocidnost Hrvata» ovaj puta «dokaže» lakše branjivim brojkama, a kod Žerjavića da se umanjivanjem demografskih gubitaka povećaju izgledi za očuvanjem Jugoslavije. Zanimljivo je istaknuti da Žerjavić, premda u svojoj studiji (naročito proširenom izdanju iz 1992. godine) vrlo detaljno «verificira» i dokazuje svoja statističko-demografska izračunavanja podacima iz građe i literature o NOB-u, ne koristi niti jedan izvor (bilo objavljen u Hrvatskoj, bilo u hrvatskom iseljeništvu) kojim bi barem pokušao dokazati ili pak opovrgnuti svoja izračunavanja o stradalima na Bleiburgu i Križnom putu (s izuzetkom knjige grofa N. Tolstoja – «Ministar i pokolji»).

Umjesto zaključka

Problematika demografskih gubitaka tijekom i u poraću II. svjetskog rata, u drugoj je Jugoslaviji (i Hrvatskoj) bila, prije svega, prvorazredno političko pitanje, dok je njihova znanstvena dimenzija bila duboko u pozadini stručnog i javnog interesa. Premda je u većini razvijenih zemalja svijeta znanstveni pristup kompleksnom pitanju žrtava rata (demografskom, povijesno, socio-psihološkom...) jedini objektivni i mjerodavan, za tu je problematiku u drugoj Jugoslaviji postojao samo ideološko-politički okvir. Iz toga su okvira o pitanju veličine i strukture demografskih gubitaka, napose gubitaka ljudskih života uglavnom raspravljali i tvrdnje iznosili nedemografi, pa čak i neznanstvenici.

Stoga Josip Jurčević s punim pravom konstatira da «osim Lahovih i Vogelnikovih radova, koji su nastali prije više od četiri desetljeća, do danas ne po-

stoji niti jedan znanstveni rad koji cjelovito obrađuje tu problematiku s demografskog motrišta; čak ni jedanaest godina nakon Kočovićeve i sedam godina nakon Žerjavićeve knjige – koje su se, iz političkih razloga, u javnosti pokušale predstaviti kao vjerodostojni znanstveno-demografski radovi. Školovani demografi nisu progovorili o toj otvorenoj i izazovnoj temi, iako su u Hrvatskoj prestale postojati političko-represivne okolnosti koje bi to priječile.»⁴⁰

Hrvatski demografi zato moraju dati utemeljen znanstveni odgovor na pitanje koliki su bili demografski gubici Hrvatske tijekom i u poraću II. svjetskog rata. Ne samo zbog potrebe prestanka bilo kakvih manipulacija brojkama, ne samo zbog dužnog pijeteta prema svakoj žrtvi, nego i zbog činjenice da su demografski ratni gubici, zbog brojnih i teško otklonjivih kratkoročnih i dugoročnih negativnih učinaka, jedan od najznačajnijih (ako ne i najznačajniji) destabilizacijski čimbenik suvremenog demografskoga, društvenoga, gospodarskoga i u konačnici nacionalnog razvoja Republike Hrvatske.

Literatura:

BUŠIĆ, B., Žrtve rata, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto, Zurich, Roma, Chicago, 1983., str. 345.-351.

BUŠIĆ, B., Demografski gubici – žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji, u: B. BUŠIĆ, *Jedino Hrvatska!*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto, Zurich, Roma, Chicago, 1983., str. 541.-563.

FRIGANOVIĆ, M., Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, u: *Revija za sociologiju* V. (1975.), br. 1-2, str. 32.-50.

GELO, J., *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, knjiga 1, Globus, Zagreb, 1987.

JURČEVIĆ, J., *Nastanak jasenovačkog mita. Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, sv. 1., Hrvatski studiji – Studia Croatica, Biblioteka «Povijest», Zagreb, 1998.

KOČOVIĆ, B., *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

⁴⁰ J. JURČEVIĆ, *Nav. dj.*, str. 112.

- LAH, I., Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništva predratne Jugoslavije, u: *Statistička revija I* (1951.), br. 2, str. 230.-247.
- LAH, I., Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, u: *Statistička revija II* (1952.), br. 2-3, str. 214.-223.
- NEJAŠMIĆ, I., *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*, Globus nakladni zavod, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991.
- RUPIĆ, M., Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001.), br. 1, str. 7.-18.
- SOBOLEVSKI, M., Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 177.-202.
- SOBOLEVSKI, M., Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993.), br. 2-3, str. 87.-114.
- SOBOLEVSKI, M., Pogrešno istrčavanje Vladimira Žerjavića, u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 2, str. 351.-359.
- VAJS, A., Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu IX*. (1961.), br. 4, str. 387.-400.
- VOGELNIK, D., Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, u: *Statistička revija II* (1952.), br. 1, str. 15.-35.
- ŽERJAVIĆ, V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.
- ŽERJAVIĆ, V., Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941.-1945., u: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), br. 1, str. 149.-163.
- ŽERJAVIĆ, V., *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu», Globus, Zagreb, 1992.
- ŽERJAVIĆ, V., Nije pogrešno istrčavanje već razmatranje mogućnosti daljnjeg istraživanja žrtava Drugog svjetskog rata, u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 3, str. 517.-527.
- ŽERJAVIĆ, V., Osvrt na napis Mihaela Sobolevskog o popisu žrtava rata «Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. god.», u: *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994.), br. 1, str. 123.-134.

PROBLEMS WITH RESEARCH OF DEMOGRAPHIC LOSSES IN CROATIA DURING WORLD WAR II AND THE POST-WAR PERIOD

Dražen Živić

*Institute of Social Sciences Ivo Pilar,
Zagreb, Croatia*

Summary

Demographic losses in wars represent a significant problematic area in demographic science. The stated fact comes as a result of the fact that loss of human lives during war and post-war periods is a source of long-term, complex demographic and economical consequences. That is why research of the range and structure of demographic losses has become a crucial element in the full evaluation of the impact of war on the total development of an area. Overall development of Croatia in the 20th century was dominated by world war conflicts, especially by World War II. Nevertheless, due to a number of political, ideological and unscientific reasons, there have been no scientific, objective analysis of the range and structure of the total demographic losses, which served as the basis for many manipulations with numbers, as well as for creation number of myths on casualties during World War II and the post-war period. This article contains a summary of the basic methodological and motivation problems, as well as some results of the prior research on demographic losses in Croatia during World War II and in post-war time.

Key words: *Croatia, World War II, war casualties, research methodology.*

